

13. Козловський А. Південне Подніпров'я в до козацьку добу // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2.
14. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К., 1998.
15. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке // Отчеты Императорской Археологической комиссии за 1899 г. – СПб., 1900.
16. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – №56.
17. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – 1962. – Вип. 89.
18. Гаврилюк Н.О., Маничев В.И., Недопако Д.П. Участок черной металлургии на Каменском городище // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.: Зб. наук. пр. – К., 2003.
19. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – К., 1984.
20. Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году / Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1952/436, ф.е. №1929.
21. Ильинский В.Е. Городище XIV–XV вв. на о. Хортица // Тез. науч. докл. и сообщ. “Вестник краеведа”. – Запорожье. – 1991. – №2.
22. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Золотоордынское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Т. IV.
23. Эварницкий Д.И. Дневники раскопок // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I.
24. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав, 1910.
25. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды // Советская археология. – 1977. – № 1.
26. Федоров-Давыдов Г. Золотоордынский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. // Татарская археология. – Казань, 2004. – № 1-2 (12-13).
27. Набиуллин Н. Город Джукетау в XIII–XIV вв. (к проблеме перехода домонгольского города в золотоордынский) // Татарская археология. – Казань, 2001. – №1-2 (8-9).
28. Довженко В.И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип. 16.
29. Бойко А.В. Археологічні старожитності Великого Лугу в джерелах XVIII століття // Археологический вестник. – Запорожье, 1992. – № 3.

#### Summary

The article investigates the problem of rise and existence of urban settlements on the territory of Zaporizhzhya region under Golden Horde's domination. The author proves the conclusion that urbanization of Zaporizhzhya lands during this period has influenced greatly the processes of forming Ukrainian nationality and Zaporizhzhya Cossackhood.

Р. Л. Молдавський

## КАРТОГРАФУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ ПЕРІОДУ БУДІВНИЦТВА НОВОЇ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Картографування Запорізького краю почалося за довго до періоду, що розглядається в цій статті. Ще з давніх часів так чи інакше територія краю потрапляла на стародавні карти. Згодом, в епоху пізнього середньовіччя та раннього нового часу, картографи створювали все більш точніші карти, але територія краю позначалася на них схематично і в загальних рисах. Ґрунтовна, цілеспрямована робота з картографування території краю була пов'язана з воєнною активністю Російської імперії на півдні. Після початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і будівництва Нової Дніпровської лінії укріплень перед імперією постала нагальна проблема мати карту території де відбуваються воєнні дії і, де ведеться військове будівництво. Про те, що територія майбутнього будівництва для російського уряду була ще “terra incognita”, видно навіть з указу імператриці Катерини II, бо навіть імператриця плутала, по яких річках буде проходити основне будівництво. Тому на вирішення цієї проблеми було кинуте найкращих представників тогочасної російської науки.

На останню чверть XVIII ст. російська картографія вже пройшла у своєму розвитку доволі тривалий період. І якщо до петровських реформ картографування мало швидше аматорський характер, то починаючи з 1701 р. (у цьому році було відкрито Навігацьку школу) можемо говорити про розвиток картографії на державному рівні. Саме в петровський час були закладені методики картографування, якими в Російській імперії користувалися до початку XIX ст. [1, с. 367].

У 1720 р. талановитим російським картографом Іваном Кириловим була складена інструкція геодезістам. Вона на багато десятиліть стала основною методикою складання карт. Ця методика передбачала використання квадранта для визначення якоїсь контрольної точки на місцевості та вимірювання відстані до наступних географічних об'єктів, переважно сіл, шляхів тощо. Тобто використання цього методу передбачало наявність досить великої кількості населених пунктів та шляхів, а також перевірку шляхом опитування місцевого населення про відстань від одного населеного пункту до іншого. Картографування за допомогою методу триангуляції в Російській імперії стало можливим лише після 1825 р. Хоча в другій половині XVIII ст. подібна робота з визначення контрольних точок за астрономічними об'єктами вже починала проводитися [2, с. 379–380].

Така кропітка робота та недосконала методика змушували картографів використовувати надбання попередників частіше, аніж самим робити якісь заміри на місцевості. Особливо це стосувалося важкодоступних, прикордонних територій. Майже всі тогочасні карти тією чи іншою мірою використовували протографи, тобто карти, які були складені раніше. І на їх основі робилися вже нові або більш детальні карти. Так, наприклад, в 1736 р. голові Географічного департаменту Жозефу Делілю, у зв'язку з початком російсько-турецької війни, було доручено виготовити карту майбутніх бойових дій. Для цього він вирішив запозичити французькі карти Луїджі Марсильї, які були опубліковані в 1732 р., а також карту Чорного та Азовського морів Дона Крюйса, яка була складена ще в 1699 р. Скориставшись цими картами, Ж. Деліль створив свої власні і відправив їх для фельдмаршала П. де Лассі. Той у свою чергу передав їх адміралу Бредлау, який брав участь в осаді Азова – для перевірки. Це скінчилось тим, що було виявлено повний незбіг реальної ситуації на місцевості та складених Ж. Делілем карт [1, с. 416–417]. І це були непоодинокі випадки. Хоча в більшості випадків копіювання та домальовування потрібних географічних об'єктів не призводили до подібних казусів.

Таке поширене використання протографів було пов'язано не в останню чергу з тим, що геодезичні експедиції дуже часто потрапляли в складні умови або навіть гинули. Наприклад, у 1771 р. експедиція Ловіца-Іноходцева (Георг Ловіц та Петро Іноходцев) відправилася на Кавказьку лінію для визначення місцевості. У 1776 р. вони потрапили у полон до горців. Г. Ловіца було вбито, а П. Іноходцеву вдалося втекти. Всі накопичені за цей час матеріали експедиції загинули. Пізніше, в 1785 р., інший російський картограф Чорний намагався повторити маршрут експедиції Ловіца-Іноходцева, але і цю експедицію спіткала невдача. Горці знищили весь матеріал та вбили помічника Чорного [1, с. 418].

Територія, якою пройшла Нова Дніпровська лінія, якраз і була прикордонною, важкодоступною. Тому з великою вірогідністю можемо припустити, що всі перші карти, на яких зображено Лінію, були створені на основі протографів, в якості яких виступали карти, створені ще під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. тим самим Ж. Делілем, капітаном Фрауендорфом та ін.

Виходячи з цих причин, характерною рисою карт, присвячених Новій Дніпровській лінії, є не завжди точна локалізація фортець, що призводить в наш час до певної плутанини при спробі їх локалізації на сучасній карті. Ці карти створювалися в умовах малодослідженої прикордонної території, і тому прив'язка фортець до малодосліджених географічних об'єктів була не завжди точною. На користь цього говорить хоча б той факт, що на перших картах не підписані навіть річки та балки навколо фортець [3, арк. 1]. Другою причиною такої плутанини є неодноразові перенесення будівництва фортець. Усі карти різних масштабів, переважно великих, тому вони позбавлені дрібних деталей і головними орієнтирами для визначення місць розташування залишаються річки Кінські Води та Берда. Тому, якщо порівнювати усі карти між собою, побачимо, що вони з несуттєвими похибками локалізують фортеці в одних і тих самих місцях.

Увесь картографічний матеріал з історії Лінії за видовою ознакою можна поділити на дві великі групи: карти і плани. Переважна більшість з них зберігається у фондах ВУА РДБІА.

За функціональною ознакою карти з історії Нової Дніпровської лінії укріплень можна поділити на карти-проекти Нової Дніпровської лінії, карти, створені для демонстрації воєнних дій російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., та звичайні географічні карти для орієнтування на місцевості.

Плани фортець Нової Дніпровської лінії за функціональною ознакою можна поділити на чотири групи: плани-проекти; плани, створені зі звітною функцією; плани, створені для демонстрації розташування фортець на місцевості та плани, створені для внутрішнього, службового використання.

Усі карти і плани мають свою певну структуру – формуляр, який складається з таких частин: назви, пояснення (або експлікації), графічного зображення, підписів географічних об'єктів, масштабу та підпису автора. Усі назви карт та планів мають, так би мовити, розгорнутий вигляд і детально пояснюють, що саме на них зображено, з обов'язковою вказівкою географічного

розташування цього об'єкту та дати (рік, місяць, число) складання самої карти. Іноді також вказується, якою установою вона складалась. Пояснення, або експлікація, зазвичай розташована у верхньому або у нижньому куті карти та обов'язково взята у браму. Інформація зазвичай розташована в один або два стовпчики. Самі позначки робляться латинськими літерами та арабськими цифрами, але для позначення певного розділу або частини зазвичай використовуються і римські цифри. Графічне зображення виконане у фарбі та в деяких випадках з відливним рельєфом та в штрихах. Усі підписи виконані російською мовою за принципом: чим більше географічний об'єкт – тим більші літери і навики. Масштаб завжди розташовано у лівому чи правому нижньому куті карти чи плану з обов'язковим нанесенням умовної лінійки в англійських дюймах, із вказуванням скільки в цьому дюймі верст. І завершується зазвичай кожна карта чи план позначенням автора, вказується його посада, ім'я та прізвище.

Важливе місце серед цих карт посідають карти-проекти Нової Дніпровської лінії укріплень. Вони виникли внаслідок практичної необхідності продемонструвати проект спорудження нового масштабного укріплення. Це свого роду проектно-технічна документація. Інформативна цінність цих карт-проектів полягає ще й в тому, що лише вони демонструють нам початковий проект спорудження Дніпровської лінії укріплень. Після 1770 р., коли було закладено перші фортеці, проект будівництва постійно змінювався в бік його здешевлення і відповідно спрощення. Це було пов'язано з різними причинами: нестачею коштів, будівельних матеріалів, робочих рук та відсутністю реальної загрози з боку турецько-татарської коаліції, особливо після захоплення російськими військами в 1771 р. Криму. І лише ці карти-проекти можуть проілюструвати той величезний розмах, з яким збиралися боронити південні кордони. Маємо декілька карт, датованих лютом 1770 р. Ці карти зберігаються в РДБІА у фонді №424 *“Колекція ВУА. Позиції, проекти оборони”*. Ці карти цікаві, у першу чергу, тим, що в їх назвах постійно підкреслюється слово *“кордон”*. Наприклад, *“Карта части границы Российской империи с Оттоманской Портою, между Азовским морем и рекою Днепр, с указанием расположения крепостей по реках Берде и Конские Воды”* [3, арк. 1], або – *“Карта Украинской линии, от Днепра до Донца, с проектом укрепления границ по рекам Конские Воды и Берды до Азовского моря”* [4, арк. 1]. Тому і на самих картах відмічено кордон 1742 р., а Нова Дніпровська лінія по суті проходила якраз по ньому. На нашу думку, це не випадково. Можемо зробити припущення, що головним завданням цих карт була демонстрація, в першу чергу Військовій раді та імператриці Катерині II, що будівництво буде проходити по старому кордону, закріпленому ще в 1742 р. і жодним чином Росія не виступає агресором, вона лише побудувала фортеці на своїй території. На користь цієї думки говорить те, що, по-перше, всі спроби російських генералів перетнути кордон при будівництві Дніпровської лінії завжди не знаходили підтримки: їм забороняли це робити, нагадуючи про неприпустимість порушення кордону, а по-друге, сама Російська імперія не була готова до значних територіальних надбань під час війни 1768–1774 рр. Росія починала війну за не досить сприятливих міжнародних та внутрішніх умов, і ніхто не міг знати, чи виграє вона війну, чи програє. Тому будувати нові фортеці південніше за кордон 1742 р. було досить ризиковано і загрожувало їх втратою в тому випадку, якщо доведеться відмовитися від здобутих територій і підписувати мирну угоду в кордонах 1742 р. І лише на збереження кордону, закріпленого доповненнями до Білгородського трактату 1742 р., Росія могла повністю розраховувати.

Безумовно, найбільш точною серед цих карт є згадувана вже *“Карта части границы Российской империи с Оттоманской Портою, между Азовским морем и рекою Днепр, с указанием расположения крепостей по реках Берде и Конские Воды”*, створена 13 лютого 1770 р. Головними орієнтирами для визначення місць розташування фортець на цій карті є великі річки Кінські Води та Берда, а також курган Токмак Могила. І зовсім не згадується р. Московка, хоча на ній повинна була стояти найбільша фортеця – Олександрівська. На нашу думку, це свідчить на користь твердження, що перші карти були створені на основі протографів.

При розгляді цієї карти складається враження, що вона не стільки відбиває географічний ландшафт місцевості, де планують будувати фортеці, скільки демонструє взагалі концепцію спорудження нової укріпленої лінії. Виходячи з цієї мети, автори карти розмістили на ній дуже багато додаткової інформації, яка повинна була якнайкраще репрезентувати проект створення Нової Дніпровської лінії укріплень.

Окрім самих фортець та інших укріплень (редутів, фельцшанців), які повинні були боронити природно зовсім не захищену територію між річками Кінські Води та Берда, міститься детальна інформація про заходи щодо розбудови цих фортець. Детально розписано, що і як слід робити по прибуттю на місце будівництва будівельної команди, про гарнізон і комплектування самих фортець, детально розписано скільки солдатів, гармат та припасів потрібно, скільки потрібно чоловіків на будівництво і на скільки років, дається детальний опис будівельних матеріалів. Міститься інформація про допоміжні укріплення, розташовані між фортецями, – редуті. Детально розписано їх гарнізон і озброєння. Також на плані присутній кошторис всього будівництва [3, арк. 1].

Аналіз цієї, безумовно дуже інформативної карти, дозволяє також відповісти на питання стосовно невдалого місця розташування Олександрівської фортеці, питання, на яке у попередній історіографії взагалі не зверталася увага дослідників. Як відомо, розбудову Олександрівської фортеці загальмувало перенесення її будівництва зовсім в інше місце, а саме з берега Мокрої Московки ближче на 1,5-2 км до р. Суха Московка. Як відомо, подібним роботам завжди передують експедиції на місцевості, які визначають місце для будівництва. Це була загальноприйнята традиція в таких випадках. Наприклад у 1766 р. з фортеці Св. Єлисавети для проектування на місцевості фортець Самарської, Св. Катерини, Св. Павла була відправлена інженерна команда [5, арк. 525–526]. Так відбувалося і при будівництві Олександрівської фортеці. Але інженерна команда після проведення експедиції склала не один, а два проекти будівництва фортеці: один на Мокрій Московці, інший на Сухій. На карті було відзначено, що за браком часу не вдалося встановити найбільш відповідне місце і тому керівникам будівництва самим доведеться його обирати. Керівником будівництва на місцевості було призначено полковника Віліма Федоровича фон Фредерздорфа, який і став першим комендантом Олександрівської фортеці. Інженерна команда під командуванням капітана Ф. Наковальніна складалась з Я. Бібікова, А. Паніна, І. Путінцова, А. Вахтіна та ін. Саме вони повинні були на місцевості визначитись і обрати найкраще місце для розташування фортеці. Весняний розлив Мокрої Московки показав, що місце обрано невдало. Тому наступного 1771 р. фортеця була перенесена на берег Сухой Московки [3, арк. 1].

Створена в тому ж році *“Карта Украинской линии, от Днепра до Донца, с проектом укрепления границ по рекам Конские Воды и Берды до Азовского моря”* була покликана наочно продемонструвати наявні переваги нової лінії. Карта виконана в кольорових фарбах та має масштаб 1 711 000 верст в дюймі [4, арк. 1].

Інша група карт, створених для демонстрації воєнних дій під час російсько-турецької війни 1768–1774 р., представлена кількома картами, які містяться в *“Альбоме карт и планов территорий и крепостей военных действий в русско-турецкую войну 1768–1774 гг.”* [6].

Карта *“Маршрут войск Ея Императорскаго Величества второй армии”* [6, арк. 13], яка датована серпнем 1769 р. Карта досить схематична і майже позбавлена деталей. Вона головним чином демонструє напрям просування Другої армії на південь. У той же час викликає здивування дата, яка стоїть на ній, і присутність фортець Лінії. Це свідчить, на нашу думку, про те, що проектування Нової Дніпровської лінії розпочалося ще в 1769 р. Хоча іншими джерелами це не підтверджується. Це ще можна пояснити тим, що сама карта була створена пізніше, а фортеці використовуються для прив'язки до місцевості, бо, за великим рахунком, на той час окрім Лінії в цій місцевості не було жодного об'єкту, який можна було б взяти за орієнтир.

Те саме бачимо і на *“Карте расположенным крепостям и линии по р. Берды и Конским Водам с их наименованиями по высочайшему Ея Императорскаго Величества опробации 1770 году мая”* [6, арк. 34–35]. Вона створена ще до закладення першої фортеці лінії – Олександрівської. Окремо на карті позначена *“Линия Днепровская с ея редутами”* [6, арк. 34], тобто укріплення між Кінськими Водами та Бердою.

*“Карта части Российской империи и всего полуострова Крыма с показанием на оной всех движений при завоевании оного полуострова Ея Императорскаго Величества победоносным оружием второй армии попредводительством генерал аншефа и кавалера князя В.М. Долгорукаго”* [6, арк. 57–58] датована 1771 р. В цьому випадку вся увага націлена на півострів Крим, а зображення самої Лінії ніби розрізає пусту територію *“Дикого степу”* навпіл, підкреслюючи невпинність просування Російської імперії на південь.

Створена 29 травня 1776 р. при комісії Дніпровської лінії під керівництвом В. Черткова *“Генеральная карта Днепровской линии начиная от р. Московки до Азовского моря с показанием строящихся по оной крепостей”* [7] найбільш точно її репрезентує. Виходячи з назви цієї карти, автори намагались якомога повніше відобразити всі складові елементи Лінії, тому обрали досить дрібний масштаб – в англійському дюймі дві версти. У той же час досить дивною є назва цієї карти – *“Генеральная карта...”*. Станом на 1776 р. будівельні роботи в жодній фортеці ще не були закінчені, а будівництво деяких фортець ще й не починалося. Навіть на карті спеціально вказуються ті фортеці, які ще будуються. Тому виникає питання: навіщо було в 1776 р. створювати саме генеральну карту, якщо будівництво ще не закінчено і постійно змінюється сама конфігурація Лінії. Відповідь, на нашу думку, полягає в тому, що в 1776 р. Катерина II передає Нову Дніпровську лінію під керівництвом князя Г. Потьомкіна і тому, скоріш за все, ця карта була створена В. Чертковим саме для демонстрації світлішому князю, що з себе являє Нова Дніпровська лінія та що вже ним зроблено для її розбудови.

Як уже говорилося вище, станом на 1776 р. ця карта є найбільш детальною. До того ж вибраний авторами дрібний масштаб дозволяє роздивитися найменші подробиці розташування фортець Лінії на місцевості. Присутні на попередніх картах балки та невеличкі річки вже мають

свої назви, а кількість їх значно побільшала, що дає змогу більш точно зрозуміти особливості місцевості, де були розташовані фортеці.

Так, згідно з цією картою Захарівська фортеця розташована при впадінні р. Каратиш в р. Берду. Лінія редутів між рр. Кінські Води та Бердою проходить через Токмак Могили. Микитинська фортеця позначена на карті як *“вновь строящаяся Никитинская крепость”* [7]. На попередніх картах було неможливо так точно локалізувати фортеці Лінії.

Ще одним важливим елементом цієї карти є нанесення доріг від однієї фортеці до другої, починаючи від Олександрівської до Петрівської. Це було дуже важливо в умовах малозаселеного степу, бо з самого початку будівництва фортеці Лінії використовувались як опорні пункти для переправлення пошти до російських військ у Криму, а потім на їх базі було створено постійну поштову службу. Також на цій карті наведено місця розташування 23 козацьких сторожових постів між фортецями.

На звичайних географічних картах також присутнє зображення Нової Дніпровської лінії укріплень. Так, на *“Примерной генеральной карте Новороссийской и Азовской губернии”* [8], створеній в 1775 р., знаходимо зображення Лінії. Великий масштаб цієї карти не дозволяє детально локалізувати фортеці на місцевості, і тому головними орієнтирами були лише річки Кінські Води та Берда, по яких вони були розташовані. У той же час ця карта зручно демонструє самі губернії та місце, яке займала Нова Дніпровська лінія на теренах Азовської губернії, символізуючи собою освоєний кордон, після якого починається *“степь крымских татар”* [8].

Через чотири роки, у 1779 р., в рамках роботи Географічного департаменту по створенню карт 20 російських губерній [1, с. 456], було створено нову, вже *“Генеральную карту Новороссийской губернии”* [9, 1], на якій також позначена Нова Дніпровська лінія. Але, виходячи з того, що Лінія розташовувалася на території Азовської губернії, її зображення неповне, лише до Олексіївської фортеці.

Ця карта була створена талановитим російським картографом І. Іслеп'євим. Це найбільш точна карта з усіх вищенаведених карт. *“Генеральна карта Азовської губернії”* була створена тим самим І. Іслеп'євим лише через три роки, у 1782 р. [10, арк. 1].

Зустрічаємо зображення Нової Дніпровської лінії та її окремих фортець і на більш пізніших картах. Зокрема в *“Атласе Екатеринославского наместничества, составленном из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения, и купно пятнадцати уездных, двух приписных и одного портового города планы”* [11], який було складено в 1787 р. і в якому на двох картах, присвячених Новомосковському та Маріупольському повітах, відмічені фортеці Лінії. У цей період фортеці Лінії вже втратили свій військовий статус, а землі навколо них вже практично всі були роздані у приватну власність. Однак, як на *“Генеральной губернской карте Екатеринославского наместничества”* [11, арк. 2], так і на повітових картах ретельно позначені фортеці Лінії. На нашу думку, це повинно було підкреслювати прикордонний та небезпечний характер цих земель. До того ж 1787 р. – це рік початку нової російсько-турецької війни та рік подорожі імператриці Катерини II південною Україною. А присутність на картах земельних дач фортець Лінії свідчило про неабияку роботу для підвищення боєздатності цього краю, проведену місцевим керівництвом. Тому не дивно, що майже всі землі, на яких було розташовано ці фортеці, залишалися на цей період у державній власності. Так, наприклад, місце розташування Олександрівської фортеці зазначено як земля для вигону худоби мешканців форштату [11, арк. 13]. А сусідні з фортецею ділянки належали колезькому раднику Титову та генерал-майору Балабіну. Така сама картина і з іншими фортецями. Микитинська межувала з володіннями графині Скавронської та поселенням відставних солдатів. Кирилівська та Олексіївська межували з порожніми землями та поселенням відставних солдатів. Захарівська та Петрівська межували з ділянкою Хаджі Михайла, якому було надано землю під хутір для грецьких колоністів та ділянкою Кизил-паші з Гурзуфу [11, арк. 14].

Важливим видом джерел є також плани самих фортець Нової Дніпровської лінії. Маємо досить детальні плани усіх семи фортець: Олександрівської [12], Микитинської [13], Григорівської [14], Кирилівської [15], Олексіївської [16], Захарівської [17] та Петрівської [18].

Головною характерною рисою цих планів є те, що вони були створені в першу чергу не для внутрішнього користування губерньського керівництва або керівництва лінії, а для звітування перед вищим керівництвом про стан їхньої розбудови. Це підтверджується тим, що на кожному плані існують пояснення, що зроблено на період складання плану, та що планується зробити в наступному році. І лише один план не містить такої інформації. Це план Григорівської фортеці, з приводу якої і до сьогодні ведуться дискусії – була вона побудована чи ні. Цей план є доказом тієї думки, що роботи з її будівництва якщо і розпочалися, то були одразу покинуті, і вона так і не була збудована. Ще однією характерною рисою є те, що всі плани, так би мовити, накладені на місцевість, особливо дві найбільші – Олександрівська і Петрівська. А від кожної з фортець відходять дороги до інших фортець Лінії. Також слід відмітити, що ці плани відповідають дійсності і

зображені на них об'єкти дійсно існують, у першу чергу це стосується внутрішніх будівель. Найбільш вдало збереженою є Микитинська фортеця, на прикладі якої можна порівняти її залишки з планом цієї фортеці за 1778 р. І досі, незважаючи на час, чітко видно всі її укріплення, особливо вали та залишки внутрішніх будівель.

При аналізі картографічних джерел звертаємо увагу на той факт, що всі вище наведені карти і плани є документацією, складеною не для внутрішнього користування, а для демонстрації, або як звіти про проведену роботу. Тобто ми маємо справу лише з частиною картографічних джерел з історії Нової Дніпровської лінії. Частиною, яка, виходячи з потреб її створення, може не зовсім точно відбивати дійсність. Бо, наприклад, чому на всіх картах позначена та сама Григорівська фортеця, а за письмовими документами нам відомо, що станом на 1778 р. її ще не починали зводити. Те саме стосується і планів фортець з позначенням того, що зроблено за певний період та того, що планується зробити в наступному році. Тому хочемо наголосити, що, не зважаючи на те що картографічні джерела з історії Нової Дніпровської лінії є не менш, а в деяких аспектах ще більш інформативними, ніж письмові джерела, об'єктивне дослідження історії Нової Дніпровської лінії не можливе без залучення усіх видів джерел та їх всебічного вивчення.

### Джерела та література

1. Багров Л. История русской картографии / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М., 2005.
2. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.
3. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 29 – “Карта части границы Российской империи с Оттоманской Портою, между Азовским морем и рекою Днепр, с указанием расположения крепостей по рекам Берде и Конские Воды”. – 1 арк.
4. РДВІА. – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 31. – “Карта Украинской линии, от Днепра до Донца, с проектом укрепления границ по рекам Конские Воды и Берды до Азовского моря”. – 1 арк.
5. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 2: “Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г.” – 374 арк.
6. РДВІА. – Ф. 464. – Оп. 1. – Спр. 17. – “Альбом карт и планов территорий и крепостей военных действий в русско-турецкую войну 1768–1774 гг.”. – 82 арк.
7. Запорізька обласна наукова бібліотека (далі – ЗОУНБ). – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №15: “Генеральная карта Днепровской Линии, начиная от Днепра до Азовского моря с показанием строящихся по той Линии крепостей”.
8. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №12 “Приблизительная генеральная карта Азовской и Новороссийской губерний. 1775 г.”
9. РДАДА. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 1. – “Карты Херсонской губернии”. – “Генеральная карта Новороссийской губернии разделенной на уезды. Соч. И. Ислепьев. 1779. Печат. 2 экз.”.
10. РДАДА. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 1 – “Карты Екатеринославской губернии”. – “Генеральная карта Азовской, ныне Екатеринославской губернии с ее уездами. Соч. И. Ислепьев. 1782”.
11. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 18725: “Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных. 1787 г.” – 78 арк.
12. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №88: “План Александровской крепости / генерал-поручик Михаил Деденов”.
13. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №91: “План вновь строящейся крепости Никитинской с показанием что в оной прошлого 1778 года сентября 16 сего 1779 года октября по 1 число с работами: сочинен при Никитинской инженерной команде 1779 года декабря 18 дня / инженер-прапорщик А. Домнов”.
14. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №116: “План Григорьевской крепости со влижайшей вокруг трехверстной ситуацией и профилями: сочинен в 1775 году апреле пятого дня / надворный советник Андрей Шалыгин”.
15. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №87: “План Кирриловской крепости со влижайше вокруг трехверстной ситуацией и профилями: сочинен в 1775 году апреля пятого дня / надворный советник И. Шалыгин”.
16. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №93: “План крепости Алексеевской при вершине Берды на утвержденной Днепровской линии вновь строящейся: сочинен 1773 г. марта третьего дня”.
17. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №92: “План при реке Берде на утверждаемой Днепровской линии вновь строящейся крепости Захарьевской: сочинен 1773 г. марта третьего дня”.
18. ЗОУНБ. – Ф. “Колекція В. Фоменко”. №10: “План крепости Петровской с дальнейшей ситуацией. 1771 г.”

### Summary

The article is dedicated for history of creating first topographical mape during constructions the Newers Dniper line of fortifications. There is delineation particular of appearance first maps particular of localization first topographical object.